

---

*Т.М. Ніколаєва
(м. Київ)*

ВПЛИВ ПІДПРИЄМЦІВ НА РОЗВИТОК ІНФРАСТРУКТУРИ МІСЬКИХ ЦЕНТРІВ УКРАЇНИ в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.

Бурхливий розвиток економіки в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. кардинальним чином змінив традиційний уклад життя багатьох міст України, перетворивши їх на фінансові, промислові, освітні й культурні осередки. У той час у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та в інших великих містах розгорнулося широке промислово-транспортне будівництво, з'явилися великі фабрично-заводські корпуси, вокзали й електростанції, банки і біржі, поштові та телеграфні контори, телефонні станції, розвивався міський транспорт – прокладалися конки й трамвайні лінії, покращувався благоустрій головних вулиць міст, з'явилися перші лінії водогонів та каналізацій. Пожвавлення суспільного і культурного життя в містах сприяло будівництву нових приміщень для навчальних закладів, театрів, музеїв, бібліотек, лікарень, притулків, будинків громадських товариств тощо. Особливо ущільнюється забудова центральних районів великих міст. У цьому процесі важливу роль відіграв насамперед торгово-промисловий клас.

Зі зростанням кількості промислових виробництв та торгових закладів, забудова багатьох міст втрачає свою цілісність. Архітектура починає служити своєю родиною для різних фірм, торгових об'єднань, технічних контор. Фасади їх приміщень повинні були переконувати в солідності установи, викликати довіру тощо. Їх господарі, домагаючись престижності, не скупилися на витрати, замовляли проекти іменитим столичним і кращим місцевим зодчим, до виконання робіт залучали досвідчених майстрів. Приватні власники та конкуренти намагалися виділити всіма засобами, у тому числі й архітектурними формами, індивідуальність власних будівель з числа інших. Багаті декоративні форми набувають образного значення матеріального благополуччя заможної частини суспільства ¹.

Паралельно зі зростанням темпів будівництва зростала і роль зодчества у громадському житті. Цей вид мистецтва, в силу свого прикладного значення виступив на перше місце серед інших видів його й постав у центрі уваги городян. Масова забудова міст великими спорудами в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. позначилася швидкою зміною та паралельним співіснуванням різних за своїм характером архітектурних стилів. У 60-х рр. ХІХ ст. закінчилася доба класицизму як єдиного стилю у зодчестві. Суворі риси класицистичних будівель більше не влаштовували нових буржуа. З того часу в архітектурі України розвивається таке явище, як еkleктика, котра допускала використання всіх стилів минулого й їх окремих елементів в оздобленні та проектуванні споруд. Під час створення проекту зодчий міг вдатися до поєднання двох чи більше стилів. Готика й бароко, класицизм і романський стиль могли спокійно поєднуватися за бажанням архітектора чи замовника. Паралельно

зодчі вдавалися до творчих пошуків в одному певному архітектурному стилі минулого. Такий прийом у зодчестві на початку ХХ ст. одержав назву історизму. Так, будувалися споруди в неоготичному, неоренесансному, необароковому, неокласицистичному та інших стилях ².

Водночас в архітектурі набув популярності модерн. Його прихильники, намагаючись виробити власний стиль відповідно до вимог того-часного життя й рівня технічних досягнень у будівництві, відмовлялися від класичних канонів, вдавалися до нарочитої деформації звичних форм, до створення споруд з асиметричним членуванням, прикрашених пишним фантастичним орнаментом, символічними барельєфами тощо. З часом у зодчестві модерну намітився відхід від пишного декору, виявлялося прагнення до зручного планування та кращого виявлення в формах споруди її функціонального призначення, художніх властивостей нових будівельних матеріалів ³. Архітектура кінця ХІХ – початку ХХ ст., незважаючи на стильовий різнобій і елементах оздоблення, у багатьох випадках визначала зовнішній вигляд міст.

Великий вплив на розвиток міського будівництва справила поява нових буд матеріалів – бетону, залізобетону, цементу, металевих конструкцій. Швидкий розвиток вітчизняної будівельної справи, розробка нових методів містобудівництва, вдосконалення залізобетонних конструкцій та їх розрахунків, винаходи перекриття підвісної системи тощо сприяли проникненню в архітектуру передової технічної думки ⁴.

З останньої третини ХІХ ст. у містах почали активно формуватися ділові центри, в яких концентрувалися фінансові й торгові установи – найбільші та найреспектабельніші споруди центральних вулиць. Так, діловий центр Києва у той час перемістився з Подолу в райони, наближені до залізниці – на Хрещатик і район Нової будови. У Харкові останній зосереджується навколо Сумської вулиці й Миколаївської площі (тепер – пл. Конституції), а в Катеринославі – Катерининського проспекту (нині – К. Маркса).

Особливо суттєво вплинула на характер забудови центральних частин великих міст поява чималої кількості будівель банків, бірж, універсальних магазинів, пасажів. Так, у Києві на початку ХХ ст. банківський центр розмістився на Хрещатику та прилеглих до нього вулиць. Зокрема протягом 1902–1905 рр. по вул. Інститутській (зодчі О.В. Кобелєв і О.М. Вербицький) з'явилася унікальна за своєю архітектурою з монументальними рисами нова споруда Державного банку ⁵. (Сьогодні в ній міститься Національний банк України). На розі вул. Інститутської й Хрещатика ще у 1888 р. було споруджено будинок київського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного банку за проектом інженера А.А. Абрагамсона та зодчого О.С. Кривошеєва. Далі містилися наступні величні фінансові споруди: по Хрещатику, 8 – відділення Волзько-Камського банку (зведене 1913 р. за проектом архітектора П.С. Андреева); по Хрещатику, 10 – відділення Петербурзького обліково-позичкового банку (1911 р., зодчий Л.М. Бенуа); відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку – по Хрещатику, 32 (1915 р., архітектор Ф. Лідваль). Ще раніше, в 1898 р., на розі вулиць Хрещатик і Миколаївської (тепер вул. зодчого В. Городецького) з'явився будинок Об'єднаного південноросійського промислового банку. Своїми монументальними та

вибагливими формами він не тільки прикрасив Хрещатик, а й утворив своєрідний “парадний вхід” до вул. Миколаївської. Ці споруди були одними з найбільших у центрі міста і мали найсучасніше архітектурне й інженерне вирішення фасадів та внутрішньої структури ⁶.

Схожа картина спостерігалася також у Харкові. Так, будинок відділення Державного банку в стилі флорентійського ренесансу було споруджено на розі вул. Сумської та площі Театральної у 1899–1900 рр. (академік архітектури Р.П. Голенищев). Ще один академік зодчий О.М. Бекетов спроектував чимало великих громадських споруд у Харкові, в тому числі й комерційних банків. Зокрема на центральній Миколаївській площі в 1896–1898 рр. було збудовано Земельний банк у стилі неоренесансу, в 1898–1899 рр. – Торговий, у якому проглядалися елементи романтизму, а в 1906–1907 рр. один з кращих будинків у місті в яскравих формах модерну – відділення Волзько-Камського банку. Продовжували споруджуватися фінансові установи на Миколаївській площі – відділення Петербурзького міжнародного банку в формах неоренесансу (побудоване у 1910–1913 рр., архітектор В.В. Величко), Азовсько-Донського банку в стилі неокласицизму (відповідно 1913–1914, зодчий Ф.І. Лідваль), Русько-Азійського у стилі модерну (1908–1910, архітектори О.Р. Мунц і А.К. Шпигель) ⁷.

В Одесі наприкінці ХІХ ст. після театру, побудованого 1887 р. на міські кошти, найбільш примітною й красивою будівлею стало приміщення біржі, споруджене за проектом академіка зодчого А.О. Бернардацці у флорентійському стилі (розпочала свою роботу в серпні 1889 р.). Зокрема під час балів та концертів у ньому могли розміститися до 2000 глядачів. Зала для купецького зібрання вміщала 50 чол. Крім того, в приміщенні знаходилися спеціальні кабінети мануфактури і торгівлі, зала купецької управи й канцелярія біржового комітету ⁸.

Перший будинок Київської біржі по вул. Інститутській, 7, було освячено у січні 1873 р. (архітектор О. Шілле). Все ж місцеві купці, сприймаючи цю споруду як тимчасову необхідність, мріяли пересилитися на Хрещатик. Через 13 років біржове товариство на розі цієї вулиці та Інститутської за 90 тис. крб побудувало ренесансний палац (зодчий Г. Шлейфер). На першому поверсі містилися магазини, на третьому – маклерська канцелярія, архів і квартира наглядача, а на другому – зала біржових зібрань, яку прикрашали бронзові люстри й канделябри. Розкішний вестибуль та парадні сходи були декоровані коростишівським гранітом. За згодою біржового комітету, в залі на тисячу глядачів відбувалися різні концерти і зібрання ⁹. На жаль, цей будинок згорів у 1941 р.

Великі торговельні заклади в Києві містилися переважно також у центральному районі. Одним з перших постав торговий дім Людмера на розі Хрещатика й Лютеранської, споруджений 1885 р. за проектом архітектора Г.П. Шлейфера ¹⁰. Висока наріжна будівля стала новітнім досягненням у плануванні та будівництві таких закладів.

На межі ХІХ – ХХ ст. розпочалося і спорудження пасажів, перший з яких було зведене в Одесі у 1899–1900 р. за проектом зодчого А.О. Бернардацці. Один з найкрасивіших будинків у місті, п’ятиповерховий паж брaтiв Менделевичiв, що розмістився на розі вулиць Дерибасівської та Преображенської, мав фасади з магазинами на обидві згадувані вулиці

й ряд таких закладів в середині. Будинок прикрашали ліплення як усередині, так і зовні. На даху було зображено емблеми торгівлі та промисловості. З висоти скляної стелі опускалися електричні ліхтарі, які освітлювали все приміщення пасажу¹¹. Невдовзі такі споруди з'явилися і в Києві. Перший пасаж по вул. Хрещатик, 34 значно поступався за своїм декором одеському. Більшим та красивішим став новий пасаж по вул. Хрещатик, 25. Споруджений у 1914 р. за проектом архітектора П.С. Андрєєва, він поєднав як функції магазину, так і житлового будинку¹².

Однією з найпомітніших споруд комерційного характеру в центрі Києві став Бессарабський критий ринок, побудований за проектом варшавського архітектора Г.Ю. Гая на кошти, пожертвовані за заповітом Лазарем Бродським (500 тис. крб). Заклад був відкритий у липні 1912 р. й складався з 31 магазину по всьому периметру, 165 торговельних місць у головній залі та ресторану на другому поверсі. Всі разом вони давали щорічно прибуток у 115 тис. крб, що забезпечило швидку окупність витрат на будівництво, вартість якого становило 580 тис. крб.¹³

В архітектурному і конструктивному рішеннях ринку було використано всі нововведення у містобудуванні початку ХХ ст. – застосування металу, залізобетону й скла, поєднання нових конструкцій з традиційними художніми елементами та з місцевими мотивами. Риси українського зодчества проглядалися в усіх деталях великого приміщення – у високому скляному покритті, в фасадних вікнах, у декоративному орнаменті, який нагадував вишиванку¹⁴. Ця чудова споруда, зведена на кошти Л.І. Бродського, по праву вважається пам'яткою будівництва, архітектури, науково-технічного прогресу тих часів. Вона стала не тільки найбільшою у центрі міста, а й найсучаснішою. Бессарабський ринок і тепер, як і на початку ХХ ст., виконує свої прямі функції, пов'язані з торгівлею.

Численні підприємницькі об'єднання, промислові та торгові фірми в центральних частинах великих міст зводили свої офіси. Так, у Харкові по вул. Сумській, розсунувши споруди минулого століття, постав будинок Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (нині радіотехнічний технікум). Зодчі, брати С. і М. Загоскіни й Б. Михаловський використали класичні архітектурні форми, щоб утвердити силою мистецтва фінансову могутність гірничопромисловців. Зі свого боку, представники купецького стану Харкова сприяли спорудженню в 1910–1913 рр. по вул. Павловській (тепер вул. Рози Люксембург) великого приміщення міського Купецького банку, об'єднаного з готелем¹⁵.

Таким чином, за зовнішніми ознаками монументальності та художньої виразності споруд фінансового й комерційного призначення можна судити, наскільки значними за розміром був обіг капіталів і його вплив на розвиток інфраструктури міст України. Нові, капіталістичні тенденції кардинально змінювали традиційні патріархальні уявлення городян про уклад міст та їх забудову.

Свідченням посилення економічного і культурного значення таких міст, як Київ, Одеса, Харків, Катеринослав, стало проведення в них різні роки всеросійських торгово-промислових і сільськогосподарських виставок, в організації яких активну участь брали місцеві купці й підприємці. Зокрема промислова і сільськогосподарська виставка в Києві,

---

яка відбулася з 29 травня по 15 жовтня 1913 р., кардинальним чином змінила район Черепанової гори. На Троїцькій площі, за проектами зодчих Ф. Вишинського, В. Городецького, М. Шехоніна та інших було зведено ціле містечко з 24 великими спорудами у стилі неокласицизму, в яких експонувалася у першу чергу продукція провідних фірм і підприємств країни. Більшість приміщень були дерев'яні й поштукатурені, тому складалося враження, що це цегляні споруди ¹⁶.

Всеросійські торгово-промислові виставки в Одесі та Катеринославі 1910 р. репрезентували насамперед досягнення південних регіонів імперії у промисловості й торгівлі. Так, в Одесі на момент відкриття виставки на ній було представлено 1400 експонатів, з яких 450 представляли саме місто, а 105 – Херсонську губернію і Бессарабію. Експозиція її загальною площею 27 десятин розташувалася на території Олександрівського парку (нині – Центральний парк культури та відпочинку ім. Т.Г. Шевченка). Для влаштування виставки було залучено найкращих фахівців, художників-оформлювачів. На її території зведено приміщення для експозицій, Малоросійський міст, приміщення естради, цирку, павільйони для гри у більярд й ін. ¹⁷

З останньої третини ХІХ ст. в містах розвинула ще одна галузь капіталістичного підприємництва – готельний бізнес. Найбільші українські міста, перетворившись на великі торгово-промислові та культурно-освітні центри, притягували дедалі більше підприємців (у тому числі й з-за кордону), які тут проводили ділові переговори, заможних туристів, творчу інтелігенцію та ін. Наприклад, у Києві на початку ХХ ст. налічувалося 84 готелі, з них 6 – першого класу ¹⁸. Взагалі центральні вулиці цього міста були досить щільно забудовані багатопверховими готелями, які визначали їх зовнішній вигляд.

Деякі з цих споруд стали справжніми архітектурними перлинами міста. Особливо вражав своєю красою будинок “Континенталю” (1897 р., архітектури Е. Брадтман і П. Шлейфер). Чотириповерховий будівля була рясно декорована та надавала вулиці Миколаївській монументально-парадного вигляду. Однією з найбільших споруд по вул. Володимирській став готель “Прага”, зведений на початку ХХ ст. в стилі модерн. Шестиповерхова будівля і сьогодні залишається тут найпомітнішою ¹⁹. Протягом 1888–1892 рр. на розі вул. Пушкінської й Фундуклеївської відомий київський купець Г. Гладинюк спорудив власний першорозрядний триповерховий готель з однойменною назвою. Зодчі В. Ніколаєв та А. Кривошеєв не надали цьому будинку якихось зовнішніх привабливих форм, сконцентрувавши свої зусилля на оформленні інтер'єрів ²⁰.

У Катеринославі на початку ХХ ст. було вже до десяти готелів першого класу. Серед них – “Пальміра”, “Брістоль”, “Європейський”, “Франція”, “Континенталь”, “Національ” і більше двох десятків меншої класності. Розташовані вони були переважно в центральній частині між Садовою й Харківською вулицями, причому найбільш респектабельні з них – на Катерининському проспекті ²¹. В Одесі серед готелів виділявся “Великий Московський” по вул. Дерibasівській, збудований у 1901 р. архітектором Л.Л. Влодеком у стилі модерну. Це була престижна та рекламна споруда, яка мала відповідати паризькій і московській архітектурній моді ²².

Протягом другої половини ХІХ ст. серед напрямків підприємницької діяльності розширюється новий бізнес – у сфері мистецтва й розваг. Наприклад, у Харкові відомий купець К.Н. Кузін фінансував будівництво першого в місті мурованого театрального приміщення (тепер – театр ім. Т.Г. Шевченка). Харківський оперний театр, що працював на постійній основі, виник як доповнення до заснованого купцями по вул. Римарській Комерційного клубу. Після багатьох спроб улаштування дерев'яних тимчасових приміщень цирку підприємець Г. Грікке на Жандармській площі (нині площа Міліціонера) в 1905–1906 рр. побудував перший у Харкові театр-цирк. Колишній керівник циркової трупи братів Нікітіних Г.М. Міссурі 1908 р. на розі вул. Благовіщенської (тепер вул. К. Маркса) та Дмитрієвської спорудив приміщення цирку-театру на кілька тисяч глядацьких місць. Потім воно не раз перебудовувалося – під оперний театр і, нарешті, під оперету. 1902 р. по Харківській набережній на ділянці саду Баварія було відкрито новий Малий театр на тисячу місць. 1912 р. цю ділянку з усіма спорудами придбав купець В.В. Жаткін, який уже володів садами “Тіволі” й “Буф” по вул. Благовіщенській та так званим “Заміським Версалем” на Белгородському шосе. На набережній він створив комбінат розваг. Це була ціла система кафе-шантанів, вар’єте тощо, які отримали назву “Вілла Жаткіна”. Звичайно, такі заклади не завжди відповідали високим художнім смакам. Але у тому ж Малому театрі, що входив до складу вищезазначеного комплексу, виступали О. Вертинський, відомі театральні трупи, тут зароджувався харківський єврейський театр²³.

Як і в інших напрямках бізнесу, у сфері розваг підприємці підхоплювали все нове. Так, 1907 р. купець Д. Харитонов відкрив першу в Харкові контору з прокату кінофільмів. Наступного року почав працювати перший капітально побудований кінотеатр по вул. Катеринославській, що належав братам Боммер. До 1917 р. в Харкові завдяки приватній ініціативі працювало вже 20 кінотеатрів²⁴.

У найбільших містах для відпочинку промисловців та комерсантів з'явилися спеціальні клуби або зібрання, де влаштовувалися різні розважальні, благодійні й культурно-освітні заходи. Так, згідно зі статутом Харківського купецького зібрання, останнє мало за мету “сприяти своїм членам та їх родинам проводити вільний час зі зручностями, приємно і корисно...”²⁵. Для цього купці в 1884–1885 рр. у місті збудували спеціальний Комерційний клуб (зодчий Б. Михаловський). Відповідно 1876 р. в Одесі місцеві комерсанти спорудили будинок Комерційне зібрання (архітектор Ф. Гонсіоровський), 1890 р. у Катеринославі промисловці й викупці – Англійський клуб (зодчий О. Гоген) та 1911 р. – Комерційний купецький клуб (архітектор Ф. Булацель)²⁶. Зокрема останній належав до неоруського стилю і був повністю збудований на кошти місцевих підприємців. Двоповерховий, з фігурними вікнами, увінчаний банями, з багатьма гарно оздобленими приміщеннями для відпочинку й розваг (зимовий сад, буфет, кімнати для гри в більярд і карти та ін.), а також для ділових зустрічей будинок клубу став не лише однією з архітектурних окрас Новодворянської вулиці (нині – Держинського, 23), а й наочним проявом фінансової могутності та політичної ваги його господарів. Серед численних приміщень клубу на особливу увагу заслуговував його

театральний зал, де неодноразово організовували свої заходи катеринославська “Просвіта”, концерти і вистави уславлені українські й російські актори ²⁷.

У Києві Купецьке зібрання, статут якого був затверджений 1869 р., на Царській площі (тепер – Європейська) в 1882 р., на частині орендованої території “Закладу штучних мінеральних вод” (окраїна Царського саду), звело для своїх потреб спеціальний будинок за проектом відомого зодчого В.М. Ніколаєва з найкращим у місті концертним залом з неперевершеною акустикою ²⁸. Споруда і сьогодні є окрасою району, в якій розміщується Національна філармонія.

Крім цього, київські комерсанти, намагаючись розширити територію для розваг місцевого населення, поряд з будинком Купецького зібрання звели ще й літні ресторани з чудовою кухнею, естраду, приміщення театру. Садиба колишніх “мінеральних вод” отримала назву Купецького саду і користувалася великою популярністю в киян та гостей через свою ошатність, ландшафтну привабливість і зразковий благоустрій, ставши одним з найкрасивіших та мальовничих куточків Києва ²⁹.

На житловому будівництві великих українських міст наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. особливо відчутно виявився вплив приватної власності. Невпинний розвиток промисловості й торгівлі у великих містах, лавиноподібне наростання потреби у житлі належного рівня привели до того, що чимало заможних громадян вкладали свої кошти в нерухомість. Підприємці та купці ставали власниками земельних ділянок у престижних міських районах, на яких зводили власні особняки. Залежно від достатку господарів будинки вирізнялися за величиною і ступенем парадності.

В Києві на кінець ХІХ – початок ХХ ст. припало дві “будівельні лихоманки”, які охопили все місто й особливо район Липки. Тут було споруджено або перейшло у власність від інших осіб та перебудовано за найвищими архітектурними канонами монументальні особняки таких відомих цукрових магнатів і промисловців, як М.Б. Гальперін, М.Р. Закс, С.І. Ліберман, І. Зайцев, С. Могилевцев, С. Аршавський, С. Кандиба, Я. Сироткін, родин Бродських, Терещенків й ін. Так, М.Б. Гальперін, придбавши в колезького асесора В. Рубінштейна садибу з будинком на розі вул. Шовковичної та Олександрівської (нині вул. Грушевського) за проектом архітектора В.М. Ніколаєва, перебудував його в особняк, який набув монументальних рис у дусі венеціанських палаццо доби Відродження й став одним з найпривабливіших в Липках. У споруді розмістилися як житлові приміщення підприємця, так і контори правління його цукрових заводів ³⁰. На розі вул. Банкової та Лютеранської полтавський купець 2-ї гільдії С. Аршавський 1907 р. став власником одного з кращих будинків Києва у стилі модерну (зодчий Е. Брадтман). Особняк було споруджено за останнім словом житлового будівництва на той час: з центральним опаленням, телефоном, автомобільними гаражами. Свій будинок С. Аршавський використовував як нерухомий капітал – здавав другий поверх в оренду по 3600 крб на рік ³¹.

Більшість будинків-особняків, які належали родині Терещенків у Києві, є справжніми витворами архітектурного мистецтва й становлять велику цінність. Насамперед слід відзначити двоповерховий розкішний

палац доньки Ф.А. Терещенка – Н.Ф. Уварової по вул. Липській, 16, споруджений 1912 р. в стилі класицизму за проектом архітектора П.І. Голландського. Того ж року по вул. Шовковичній, 14 було зведено особняк у бароково-класичному стилі директором-розпорядником цукрових заводів Ф.А. Терещенка, його родичем – М.П. Шестаковим (зодчий Р.-Ф. Мельцер). Утім найбільшу цінність на сьогодні мають особняки, що виконують функції музеїв: по бульвару Т. Шевченка, 12, який належав М.А. Терещенку (тепер Національний музей Т.Г. Шевченка), і по вул. Олексіївській (нині вул. Терещенківська) – Ф.А. Терещенку й подружжю Б.І. та В.М. Ханенків (відповідно Київський музей російського мистецтва і Музей мистецтв ім. Богдана й Варвари Ханенків). Загалом родині Терещенків у Києві належало дев'ять особняків, розкиданих у центральній частині міста ³².

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед власників особняків центральних районів великих українських міст з'явилися представники торгово-промислового класу, які значно потіснили поміщиків, чиновників, військовослужбовців, професорів. Обличчя чималої кількості центральних міських вулиць багато в чому було сформовано завдяки саме цьому будівництву.

Водночас в умовах поживлення економічно-фінансового життя міст, значного збільшення їх населення розширювалося спорудження житла для більш широкого кола громадян у вигляді так званих прибуткових будинків, Наприкінці ХІХ ст. почали споруджуватися багатопверхові будівлі з багатьма квартирами, які здавалися в найм і давали значний прибуток їх власникам. Домоволодіння стало вигідною справою й викликало прагматичний інтерес серед підприємливих людей ³³.

Багато таких будинків споруджували заможні представники купецького стану, а деякі з них ставали справжніми магнатами нерухомості в найбільших українських містах. У Києві одним з таких домовласників, який звів чимало прибуткових будинків, був купець 1-ї гільдії Ф. Міхельсон. Так, лише протягом 1884–1896 рр. по вул. Пушкінській, 35–37 він спорудив 4 такі будівлі. Найкращим серед його нерухомості став будинок по вул. Фундуклеївській, 10 (тепер вул. Б. Хмельницького), споруджений у 1903–1904 рр. за проектом архітектор Е. Брадтмана. В цій п'ятиповерховій будівлі розташувалися житлові квартири, ресторан, аптека, магазин, клуб автомобілістів, жіноча гімназія та ін. ³⁴

Найбільшим домовласником у Харкові наприкінці ХІХ ст. був купець В.І. Пащенко-Тряпкін, якому належало в центрі міста близько 20 великих цегляних і три чотириповерхових будинків ³⁵.

У Катеринославі на початку ХХ ст. окрасою міста став мальовничий прибутковий будинок В.М. Хреннікова – нащадка багатого купецького роду. Інженерний проект його господар здійснив сам, будучи дипломованим інженером-технологом, а проект фасадів виконали зодчі П.П. Фетисов та Л.Л. Хойновський. Чотириповерхову будівлю, в якій поєдналися стилі українського бароко й модерну, було споруджено у 1910–1913 рр. Вона мала два крила: одне – по Катерининському проспекту, інше – по Первозванівській вул. (тепер Короленка) ³⁶. Нині в “будинку Хреннікова” міститься гранд-готель “Україна”.

У свою чергу чимало будівельних підрядчиків, які розбагатіли на

інтенсивному будівництві в останній чверті XIX – на початку XX ст., ставали заможними домовласниками. Так, у Києві за кількістю замовлень та якістю виконаних робіт перше місце посідала будівельна контора Л. Гінзбурга, який з часом став одним з найбільших домовласників в усій Україні. На початку XX ст. він звів власні великі прибуткові будинки, вишукані в архітектурному плані. Зокрема 1901 р. по вул. Миколаївській, 9 Л. Гінзбург спорудив шестиповерхову будівлю, яка і тепер залишається одним з найбільш декорованих у місті. 1911 р. по вул. Інститутській, 16–18 він зводить найбільший у місті 12 поверховий прибутковий будинок, який протягом декількох десятиріч домінував у центрі Києва ³⁷.

Крім банків, представництв фірм, житлових будівель наприкінці XIX – на початку XX ст. за фінансової підтримки купців та промисловців споруджувалися великі будинки громадського призначення: лікарні, навчальні заклади, притулки, музеї тощо, розвивалася комунальна інфраструктура. Разом з розвитком міст збільшувалася й кількість незаможного населення, що вимагало влаштування добродійних закладів, спрямованих на його підтримку. Нічліжки, богадільні, притулки споруджувалися переважно в робітничих районах міст. Поряд з міською владою до їх заснування докладали найбільші зусилля представники підприємницького класу, намагаючись, таким чином, пом'якшити соціальну напругу і надати притулок знедоленим.

Так, в Одесі притулки для жебраків, нічліжні будинки для чорноробів, богадільні для інвалідів та пристарілих, комплекси будівель з дешевими квартирами було влаштовано на кошти купців А.О. Когана, А.М. Бродського, М.Р. Гладкова й ін. Зокрема почесний громадянин Одеси купець, спадковий почесний громадянин А.О. Коган у 1873 р. пожертвував дві власні земельні ділянки з приміщеннями для дешевих і безкоштовних квартир на початку вул. Херсонської та на розі вул. Базарної й Старопортофранківської, які перейшли в розпорядження Комітету “Когановських установ” на чолі з Г.Г. Маразлі. Тут було 249 квартир, у яких мешкали понад тисячу осіб. Дві третини з них платили за житло 2 крб на місяць, решта – не більше 4. Деякі мешканці перебували тут безкоштовно. Когановські будинки стали місцем постійного проживання багатьох незаможних студентів Новоросійського університету ³⁸.

Наприкінці XIX ст. в Києві існувало 12 нічліжок, розрахованих на 1280 осіб, тисяча з яких припадала на два притулки, споруджених братами Миколою і Федором Терещенками на Бессарабці та Подолі. Крім того, останній у тій же садибі по вул. Нижній Вал, де знаходився нічліжний притулок, улаштував у 1887 й 1891 рр. відповідно будинок безплатних квартир для бідних удів з дітьми та одиноких літніх жінок і пологовий. Так було сформоване ціле благодійне містечко на Подолі, на влаштування й подальше функціонування якого промисловець-благодійник витратив майже 250 тис. крб. ³⁹.

Назва Дегтярівської вулиці на Лук'янівці нагадує про добродійні справи купця М.П. Дегтерьова. 1898 р. він заповів місту на благодійні цілі свої капітали та нерухомість, які оцінювалися в 2,4 млн крб. За весь час свого існування місто не отримувало такого щедрого дарунку ⁴⁰. Через чотири роки на частину грошей з вищезазначеного пожертвування на вказаній вулиці за проектом архітектора В.М. Ніколаєва було зведено

комплекс благодійних закладів, який кардинально змінив вигляд навколишньої місцевості. Тут містилося 13 капітальних будівель, які перебували у віданні міської управи й утримувалися на відсотки з капіталу Дегтерьова. Зокрема 1912 р. в богадільнях і притулках проживали 190 дітей-сиріт та 616 пристарілих і хворих дорослих, на утримання яких було витрачено більше 227 тис. крб.⁴¹

З неменшим завзяттям відомі купці й підприємці фінансували спорудження лікувальних закладів. Адже держава майже не надавала коштів на їх створення, перекладаючи весь тягар щодо їх заснування та утримання на місцеві органи самоврядування й окремих заможних людей. Зокрема у Києві купець М.Ф. Попов разом з дружиною 1881 р. заснував і утримував безкоштовну офтальмологічну лікарню⁴². Зі свого боку, родина М.А. Терещенка на власні кошти (при підтримці купців М.Ф. Попова та М.П. Дегтерьова, які виділили по 25 тис. крб кожний) протягом 1890-х рр. спорудила комплекс будівель безплатної лікарні для чорноробів, розрахованих на 100 ліжок (нині клінічна лікарня “Охматдит” по вул. Чорновола, 28). Лише один Микола Артемович асигнував на її функціонування 334 тис. крб.⁴³ Також завдяки Терещенкам у Києві з’явилося декілька лікувальних закладів Маріїнської общини сестер милосердя Російського товариства червоного хреста й Благодійного товариства⁴⁴. Більшість цих споруд стали зразками витонченого архітектурного смаку і відіграють досі важливу роль у житті міста. Невипадково імена цих відомих філантропів у столиці України увічніює Терещенківська вулиця.

Терещенкам не поступалася в розмаху благодійних справ родина “цукрових королів” Бродських. Так, з 1885 р. у Києві по вул. Багговутівській, 1 існувала безплатна єврейська лікарня на 142 ліжка, зведена коштом (165 тис. крб) Ізраїля Марковича. Його сини – Лазар та Лев, будучи попечителями лікарні, протягом наступного десятиліття на її території звели ще два спеціальних приміщення для хворих⁴⁵. Перший з них спонсорував також 132 тис. крб на спорудження в 1896 р. Бактеріологічного інституту на узвозі Протасів яр. По сьогоднішній день тут міститься Інститут епідеміології й інфекційних хвороб. Серед численних закладів, зведених коштом Бродських, були також лікарня Товариства надання допомоги хворим дітям по вул. Бульварно-Кудрявській (1898 р.), Університетська клініка на Бібіковському бульварі (1888–1900 рр.), лікарня для хронічно хворих дітей на Парковій дорозі та ін.⁴⁶

У Катеринославі один з найбагатших мешканців міста, купець І-ї гільдії й гласний міської думи І.М. Алексеєнко мав 10 будинків, серед яких 7 містилися в центрі міста. Тут були його магазини оптової та роздрібної торгівлі залізом. Наприкінці життя він вирішив побудувати дитячу лікарню у пам’ять своєї дружини Н.І. Алексеєнко. Кошти для цієї справи він отримав від продажу маєтку, що належав останній, і власного капіталу⁴⁷. На нього у сумі понад 750 тис. крб, наданий цією родиною, в 1912 р. було побудовано дитячу лікарню й амбулаторію за проектом відомого катеринославського зодчого Д.С. Скоробогатова (тепер це приміщення міської клінічної дитячої лікарні № 3 ім. проф. М.Ф. Руднева на розі проспекту Пушкіна та вул. Чичеріна). Двоповерховий, зі світлої силікатної цегли, з використанням класичних форм, цей будинок

для міста і нині становить безсумнівну цінність. У пам'ять про батьків І.М. Алексеєнка було споруджено також приміщення богадільні для старих жінок на 30 осіб. Всі ці заклади утримувалися на відсотки з пожертвованого ним капіталу⁴⁸. Останній був найбільшим із пожертвованих коли-небудь Катеринославу.

В останній чверті ХІХ ст. бурхливий розвиток найбільших міст України, розширення їх території й забудови, збільшення населення нагально вимагали вдосконалення санітарного стану, благоустрою, наперед будівництва каналізації. Так, у Києві в той час декілька разів спалахували епідемії холери, дизентерії та тифу. За рівнем загальної смертності місто займало одне з перших місць у Росії серед великих міських центрів, не кажучи вже про Західну Європу. Не дуже привабливий вигляд мав навіть Хрещатик⁴⁹.

Аби реалізувати такий новий і складний проект, як спорудження каналізації, потрібні були значні фінансові можливості, яких місто не мало. Тому за справу взялися заможні громадяни й спеціально засноване в 1892 р. Київське акціонерне товариство каналізації. Основний його капітал у розмірі 1 млн 600 тис. крб. створювався виключно на громадських засадах. Частина акцій для цієї справи придбали київські домовласники, решту витрат взяли на себе найзаможніші жителі міста. Так, М.А. Терещенко виділив 161 тис. крб, Ф.А. Терещенко – 50 тис. крб, Лазар і Лев Бродські – 261 тис. крб. Створений київською громадськістю капітал на спорудження каналізації дав змогу за досить короткий час здійснити цю справу першочергової важливості. Вже в грудні 1894 р. вся система останньої, передбачена проектом, стала до ладу. З того часу Київ мав повну каналізацію, яка була першою у країні та однією з перших в Європі⁵⁰. Її будівництво було оцінено сучасниками як рідкісний у Росії випадок самодіяльності населення, спрямованого на покращення санітарно-епідеміологічного становища рідного міста.

Маси колишніх селян, які посунули на великі промислові підприємства в пореформений час, потребували житла. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поруч із великими заводами й фабриками виникають селища, які швидко забудовувалися, а з часом перетворювалися у міста з індустріальним пролетаріатом. Тим самим деякі промисловці об'єктивно сприяли заснуванню міських населених пунктів, що розвивалися швидкими темпами.

Так, поряд із металургійним заводом Новоросійського товариства в останній чверті ХІХ почало розвиватися селище, яке отримало назву від імені його господаря валлійця Джона Юза – Юзівка (нині – м. Донецьк). Напередодні революції 1917 р. тут проживали 54 718 чол., а їх етнічний склад був досить строкатим (у сього нараховувалося 37 національностей). Завдяки зусиллям керівництва цього товариства у селищі було споруджено чимало великих і красивих мурованих громадських будівель. Серед них виділялися Преображенський собор, комерційне училище, “Велика школа”, готель “Великобританія”, відділення Державного банку⁵¹. При металургійному заводі та копальнях Новоросійського товариства функціонували гарно оснащені лікарні, бані, чайні, було організовано пожежну команду. На кошти останнього утримувалися православна церква, ряд інших релігійних установ, а також поліція⁵².

Мешканці Юзівки, яка мала офіційний статус селища й водночас до 1917 р. була власністю Новоросійського товариства, на початку ХХ ст. в сфері дозвілля користувалися багатьма тогочасними досягненнями і нововведеннями у міському житті. Так, російські та українські робітники й службовці разом з британськими грали в футбол, відвідували Англійський клуб, відомий своїми щомісячними танцювальними вечорами і театралізованими виставами, ходили до церкви, у кінотеатри, гуляли в міському саду, відвідували пересувні ярмарки та цирк. Напередодні Першої світової війни Юзівка була найбільшим промисловим містечком в Україні ⁵³.

Робітниче селище Алчевське виникло у середині 90-х рр. ХІХ ст. в зв'язку зі спорудженням при залізничній станції Юр'ївка (тепер станція Комунарськ) металургійного заводу. Його основою стали невелике поселення при цій станції і сусіднє село Василівка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. Засновником підприємства був відомий промисловець, купець і банкір О.К. Алчевський. Його дружина Христина Данилівна багато зробила для розвитку культурно-освітнього життя селища, що отримало назву від прізвища господаря металургійного підприємства, яке згодом перетворилося у місто ⁵⁴.

До найбільш видатних діячів Катеринослава й Кривого Рога, котрі зробили значний внесок у соціально-економічний і культурний розвиток цих міст та цілого краю, належить підприємець, дворянин за походженням Олександр Миколайович Поль. Відкривши 1866 р. у Дубовій балці, біля р. Саксагань, поблищу селища Кривий Ріг, родовища руди й заручившись підтримкою Катеринославського земства, О.М. Поль під час поїздок до Петербурга розпочав безперервні клопотання перед урядовцями про будівництво залізниці з мостом через Дніпро, яка б з'єднала вугілля Донецького басейну з рудою Криворіжжя і тим самим створила умови для розвитку металургійного виробництва ⁵⁵. Неймовірні зусилля, пов'язані з великим нервовим напруженням та значними фінансовими витратами, врешті, увінчалися успіхом. 1881 р. уряд асигнував на цю справу більше 30 млн крб, у тому числі 3 млн 960 тис. – на спорудження залізничного (з гужовим верхнім ярусом) мосту через Дніпро в Катеринославі ⁵⁶.

1884 р. нова залізниця (отримала назву Криворізька, а потім Катерининська) з'єднала два басейни, й 18 травня перший поїзд в урочистій обстановці перетнув освячений міст через Дніпро. Ця подія позначилася на інтенсивному економічному розвитку міста і краю ⁵⁷. З другорядного, провінційного міста Катеринослав за короткий час перетворився у центр гірничозаводської та металургійної промисловості. Невипадково на урочистостях у зв'язку зі століттям Катеринослава в 1887 р. міський голова І. Яковлев відзначив величезні заслуги О.М. Поля: "...Його кипучій енергії, невтомній діяльності й величезним затратам ми зобов'язані тим, що залізничні наші багатства стали відомими не тільки у нашій вітчизні, а і по всій Європі, що привело до нас своїх та іноземних підприємців разом з їх солідними капіталами" ⁵⁸.

Багатьом промисловцям і купцям було надано звання почесних громадян українських міст за внесок в їх розвиток, чимало представників ділового світу обиралися міськими головами. Так, ще один відомий

діяч Катеринослава, І.Я. Езау – власник заводу з виробництва сільсько-господарських знарядь, міський голова в 1905–1909 рр. – чимало зробив корисного для рідного міста та його мешканців. Зокрема він брав активну участь у розвитку міської трамвайної мережі, будівництві водогону. 1906 р. за його активної участі було відкрито нову колію трамваю Вокзал-Брянський завод, яка значно покращила сполучення в місті й давала значний прибуток до його бюджету ⁵⁹.

Відомий одеський комерсант, промисловець і землевласник Г.Г. Маразлі, грек за походженням, обіймаючи з 1873 р. посаду заступника міського голови, сприяв тому, що в місті почала функціонувати перша ділянка лінії кінно-залізної дороги, було закладено Олександрівський парк ⁶⁰. Перебуваючи протягом 17 років (з 1878 р.) на посаді вже голови міської думи Одеси, Григорій Григорович активно сприяв спорудженню 40 громадських, навчальних та культурно-просвітницьких закладів і підприємств ⁶¹. З його іменем пов'язані поява трамваю й газового освітлення, будівництво центрального поштамта, кількох ринків, у тому числі “Привозу”, магазинів та готелів, спорудження важливих для міста громадських будівель і благодійних закладів, серед яких були нічліжні притулки, дешеві їдальні й лікарні. Так, він пожертвував 30 тис. крб на спорудження нічліжного притулку на 85 чол. та двох їдалень – дешевої для дорослих і дитячої (почали функціонувати у вересні 1888 р.). Через три роки Г.Г. Маразлі пожертвував 47 тис. крб на будівництво двох приміщень богадільні, розрахованих на 120 чол. 1903 р. він подарував місту ще одну богадільню (вартістю 36 тис. крб) та будинок (відповідно 45 тис. крб). На його пожертвування було споруджено приміщення притулку для малолітніх правопорушників і безробітних, відкрито будинок для підкинутих дітей ⁶². З іменем цього мецената пов'язана діяльність першого в Росії Бактеріологічного інституту. Заснований у 1886, він тільки 1894 р. отримав власне приміщення, спеціально побудований на кошти Григорія Григоровича ⁶³.

Величезне багатство, нажите за відносно короткий час, зробило казковими постаті представників найвідоміших українських родин цукро-заводчиків Харитоненків та Терещенків. Здолавши нелегкий шлях із соціальних низів до підприємців-мільйонерів, пройшовши непростий етап первісного нагромадження капіталу й створивши досить ефективне виробництво, представники їх старшого покоління здебільшого вже наприкінці життя змогли виділяти значні кошти як на традиційну благодійність, так і на культурні потреби суспільства, що з успіхом продовжили їхні нащадки. Особливо це стосувалося розбудови міст, в яких вони зростали як підприємці та громадські діячі.

Благодійництво І.Г. Харитоненка (виконував обов'язки міського голови Сум у 1867–1873 рр. і гласного Харківського губерньського земства в 1865–1886 рр. ⁶⁴) було спрямоване насамперед на впорядкування й розбудову рідного міста, яке продовжив із ще більшим розмахом його син Павло Іванович. Напередодні Першої світової війни Суми з населенням понад 50 тис. чол. ніби стало синонімом столиці “цукрового королівства” Харитоненків. На початку ХХ ст. Троїцька вулиця завдяки їх зусиллям та коштам стала красивим і найупорядкованішим куточком цього повітового міста, де було зосереджено майже всі їхні архітектурні

дітища. Саме тут, відразу ж за бетонним мостом через річку Сумку, між іншим, першим у місті, побудованим на кошти Павла Івановича 1910 р., ще в 80-х рр. XIX ст. було споруджено у неокласичному стилі Головну контору торгового дому “І. Харитоненко із сином” (заснована 1881 р.), де пізніше також знаходився офіс Південноросійського товариства цукрозаводчиків. Поруч красувалася ошатна неоренесансна вілла – родинний особняк із садом, який сягав берега Псла. Неподалік розташувався дитячий притулок ім. Н.М. Харитоненко, три неоготичні двоповерхові корпуси дитячої лікарні св. Зінаїди на 30 ліжок (стала до ладу у 1898 р.). Також тут містилися Олександрівська чоловіча гімназія з пансіоном, духовне училище, Павловський рафінадний завод, найбільший в Європі серед подібних промислових підприємств ⁶⁵.

В інших частинах міста також з’явилося чимало громадських споруд завдяки Харитоненкам. Так, Іван Герасимович на будівництво Селянського банку пожертвував 50 тис. крб, на влаштування бруківки по центральній вулиці – таку ж суму, а 1890 р. на розширення приміщення, який займав місцевий окружний суд, – 15 тис. крб. Виділив він для міста й безпроцентний кредит у сумі 30 тис. крб терміном на 10 років для спорудження на ринку мурованих лавок і критих платформ ⁶⁶. Павло Іванович також фінансував прокладання шосейних шляхів та брукування вулиць, спорудження водогону й влаштування електричного освітлення в місті, був ініціатором і спонсором будівництва залізничної колії Суми-Белгород ⁶⁷.

Загалом чимало споруд, зведених Харитоненками у Сумах, мають мистецьку цінність та дотепер визначають архітектурне обличчя міста. Створена на межі XIX–XX ст. його центральна частина відзначається довершеною композицією й виразною забудовою. Прикмети чималого промислового центру поєднувалися в ньому з провінційним затишком, ліризмом доквілля. “...Місто так прекрасно розташоване – все у зелені, – писав, прибувши сюди в 1915 р. для проведення робіт у Троїцькому соборі, К. Петров-Водкін, – і життя таке охайне, багате, околиці також гарні” ⁶⁸. Знаком вдячної пам’яті сумчан у жовтні 1899 р. на Покровській площі постав пам’ятник І.Г. Харитоненку (російський скульптор О.М. Опекушин та французький – А. Круазі). Коштував він 45 тис. крб, які були зібрані городянами на добровільних засадах ⁶⁹.

Неменшим було добродійництво по відношенню до рідного міста Глухова родини цукрозаводчиків Терещенків, які піклувалися про освіту й культуру насамперед у тих регіонах, де вони жили і де зосереджувалися їхні ділові інтереси. Зокрема, Микола Артемійович протягом 25 років обіймав посаду міського голови Глухова. Оскільки бюджет міста за тих часів був явно недостатнім для потужної розбудови культурного життя Глухова, М. Терещенко уклав у цю справу власні кошти та залучив до фінансування членів своєї родини. Крім спорудження Трьох-Анастасіївської церкви, найбільшим їх внеском стало спорудження цілої мережі освітніх і лікувальних закладів у місті: чоловічої й жіночої гімназії, учительського інституту, початкового міського й ремісничого училищ, лікарень св. Єфросинії та земської ⁷⁰.

Засновник родини – Артемій Якович разом із купцем Г.Є. Беловським виділив кошти на побудову “присутственних місць”, споруджених у

1856 р. на підмурках другої Малоросійської колегії. 1871 р., вже будучи дворянином, він заснував у місті дитячий притулок ⁷¹. Під керівництвом М.А. Терещенка в 1870-х рр. розпочалося впорядкування міста, брукування центральних вулиць, його коштом споруджено приміщення банку. Цукрозаводчик до кінця життя постійно опікувався закладами, заснованими родиною у Глухові, допомагав вирішувати різні проблеми міста і його мешканців. Так, 1895 р. за його фінансової підтримки до Глухова пролягла залізниця. Земляк-мільйонер навіть запропонував капітал на будівництво водогону, але міська дума визнала цей проект несвоєчасним ⁷².

Завдяки родині Терещенків, насамперед Миколі Артемовичу, Глухів на початку ХХ ст. відродився як освітній та культурний центр регіону. Адже до того часу в його розвиток вони вклали понад 5 млн крб золотом ⁷³. Невипадково в журналі засідання міської думи в березні 1904 р., на якому було розпочато клопотання про встановлення пам'ятника М.А. Терещенку, зазначено наступне: “Оцінюючи заклади, що були створені Миколою Артемовичем у Глухові, ми повинні визнати, що користь ця була й буде завжди незрівнянно великою” ⁷⁴. В серпні 1909 р. вдячні земляки у центрі Глухова між Спасо-Преображенським і Трьох-Анастасіївським храмами встановили пам'ятник цьому підприємцю за фінансової допомоги його сина – Олександра Миколайовича (скульптор М.А. Андрєєв) ⁷⁵.

Таким чином, в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. інтенсивне будівництво у містах України та розвиток їх інфраструктури були результатом об'єктивних передумов, які в свою чергу диктували потреби на зведення того чи іншого типу споруд. Розбудові міст сприяли насамперед такі чинники, як їх економічний, соціальний і культурно-освітній розвиток, а також збільшення населення. Перший став причиною зведення багатьох споруд виробничого й комерційного характеру (підприємств, банків, бірж, торгових центрів, магазинів), другий – лікарень, притулків, особняків та багатоповерхових житлових будинків, каналізацій, водогонів, третій – освітніх закладів, музеїв, клубів, церков, пам'ятників.

Найбільш активним прошарком суспільства у цьому процесі виявилися підприємці, які з кожним десятиліттям усе більш відчутно відігравали важливу роль в усіх сферах міського життя. Загалом внесок промисловців і купців у розбудову українських міст у вказаний період був надзвичайно вагомий. Останні фінансували спорудження міських об'єктів не тільки з метою власних бізнесових потреб, а й для суспільного блага, – освітніх, лікувальних, культурних, благодійних та ін. Їх діяльність, спрямована на вирішення нагальних проблем збіднілого населення, підвищення освітнього рівня співвітчизників, задоволення їх духовно-культурних потреб, стала важливим фактором у наданні художньої виразності зовнішньому вигляду багатьох міст України і забезпеченні їх соціальної й культурно-освітньої інфраструктури.

---

¹ *Тиц Д.Д., Шнара П.Е.* Харьков: Архитектурно-исторический очерк. - К., 1983. - С. 43-44.

² *Асеев Ю.* Стили в архитектуре Украины. - К., 1989. - С. 65.

- ³ **Ясієвич В.Є.** Модерн в архітектурі України (генезис та вплив на інші стильові напрямки) // Українське мистецтво та архітектура кінця ХІХ - початку ХХ ст. - К., 2000. - С. 186.; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. - Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900-1917). - К., 1978. - С. 473.
- ⁴ **Ясієвич В.Є.** Архитектура Украины на рубеже ХІХ - ХХ веков. - К., 1988. - С. 67-69.
- ⁵ **Анисимов А.Л.** Киев и киевляне. Я вызову любое из столетий... Кн. 1. - К., 2002. - С. 246-247.
- ⁶ **Друг О.** Будинок банку на Хрещатику, 8 // Янус. Нерухомість. - 1998. - № 8. - С. 16.
- ⁷ **Лейбфрейд А.Ю.** Деловые здания // Позиция. - 1991. - № 3. - С. 96-97.
- ⁸ **Карант Г.Н.** Одесса, ее окрестности и курорты. Иллюстрированный путеводитель. - Одесса, 1901. - С. 122.
- ⁹ **Андронов О.Б., Анисимов О.Л.** Великий контрактний шлях. Від стихійних ярмарків до справжньої біржі... Нариси розвитку торговельно-фінансових відносин в Україні. - К., 2003. - С. 68-69.
- ¹⁰ Державний архів міста Києва (далі - ДАК). - Ф. 163. - Оп. 41. - Спр. 3298. - Арк. 5.
- ¹¹ **Карант Г.Н.** Вказ. праця. - С. 128.
- ¹² **Третяк К.О.** Історія забудови та архітектури Києва наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. - К., 1999. - С. 34-35.
- ¹³ **Ковалинский В.В.** Меценаты Киева. - 2-е изд. - К., 1998. - С. 232-233.
- ¹⁴ **Чепелик В.В.** Формування українського архітектурного модерну початку ХХ ст. у контексті інтернаціональних творчих зв'язків // Українське мистецтво та архітектура кінця ХІХ - початку ХХ ст. - С. 175.
- ¹⁵ **Тиц Д.Д., Шпара П.Е.** Вказ. праця. - С. 44.
- ¹⁶ Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г. Художественно-иллюстрированный альбом. - К., 1913. - С. 30-38.
- ¹⁷ Історія Одеси. - Одеса., 2002. - С. 206-207.
- ¹⁸ **Богуславский С.** Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностях. - К., 1906. - С. 35.
- ¹⁹ **Третяк К.О.** Вказ. праця. - С. 38-40.
- ²⁰ ДАК. - Ф. 163. - Оп. 41 - Спр. 4290 - Арк. 3, 7.
- ²¹ Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників. - Дніпропетровськ, 2001. - С. 199.
- ²² **Ясієвич В.Є.** Модерн в архітектурі України (генезис та вплив на інші стильові напрямки) - С. 196.
- ²³ **Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю.** Харьков. От крепости до столицы. - Х., 2004. - С. 191, 203-204, 208-212.
- ²⁴ Там само. - С. 218-219.
- ²⁵ Устав Харьковского купеческого собрания. - Х., 1892. - С. 3.
- ²⁶ Історія української архітектури. - К., 2003. - С. 319.
- ²⁷ Дніпропетровськ: минуле і сучасне. - С. 99.
- ²⁸ Звіт пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання у 28 т. - К., 1999. - Кн. 1, Ч. 1: Київ, А-Л (Ч. 1).
- ²⁹ **Андронов О.Б., Анисимов О.Л.** Вказ. праця. - С.100-101.
- ³⁰ **Друг О.** Будинки цукропромисловців на вулиці Шовковичній // Янус. Нерухомість. - 1998. - № 4. - С. 12.
- ³¹ **Друг О.** Колишній особняк С. Аршавського // Янус. Нерухомість. - 1998. - № 18 - С. 16.
- ³² **Друг О.** Особняки родини Терещенків // Янус. Нерухомість. - 1997. - № 4. - С. 14.
- ³³ **Лейбфрейд А.Ю.** Доходные дома и особняки // Позиция. - 1991. - № 4. - С. 89-90.
- ³⁴ **Третяк К.О.** Вказ. праця. - С. 69; Кальницький М. Фрідріх Міхельсон - володар "міста в місті" // Янус. Нерухомість. - 1998. - № 20. - С. 16.
- ³⁵ **Лейбфрейд А.Ю.** Доходные дома и особняки. - С. 89.
- ³⁶ Дніпропетровськ: минуле і сучасне. - С. 196-197.
- ³⁷ **Третяк К.О.** Вказ. праця. - С. 71; Кальницький М. Золотое десятилетие Гинзбурга // АСС. - 1995. - № 1. - С. 38.
- ³⁸ **Карант Г.Н.** Вказ. праця. - С. 152; Історія Одеси. - С. 164.
- ³⁹ **Донік О.М.** Родина Терещенків в історії доброчинності. - К., 2004. - С. 123-126.
- ⁴⁰ Благотворительные учреждения [коммерции советника, потомственного почетного гражданина и почетного гражданина г. Киева] Михаила Парфентьевича Дегтерева и приют [потомственной почетной гражданки] Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902-1912 г. - К., 1913. - С. 6-8.
- ⁴¹ ДАК. - Ф. 163. - Оп. 35. - Спр. 12. - Арк. 21.
- ⁴² **Сахновский В.Н.** Врачебно-санитарные учреждения г. Киева. Справочная книжка для членов VI Съезда Общества русских врачей в память Н.И. Пирогова. - К., 1896. - С. 215-217.

- 43 Отчет бесплатной больницы Цесаревича Николая для чернорабочих за 1-ое десятилетие (1894-1904). - К., 1905. - Ч. 1. - С. 10-11, 82, 150-151.
- 44 **Доік О.М.** Вказ. праця. - С. 113-115, 129-131.
- 45 **Сахновский В.Н.** Вказ. праця. - С. 210-211.
- 46 **Ковалинский В.** Вказ. праця. - С. 209-213, 217-218.
- 47 **Стародубов А. Ф., Самодрыга В.В., Иванов С.С.** Память истории: г. Екатеринослав (г. Днепропетровск) по литературе и воспоминаниях. - Дніпропетровськ, 2001. - С. 227-228.
- 48 Приднепровский край. - 1914. - 20 февраля.
- 49 Канализация Киева 1894-1994 гг. - К., 1994. - С. 7-8.
- 50 **Сахновский В.Н.** Вказ. праця. - С. 122, 125-126; Канализация Киева 1894-1994 гг. - С. 14-15.
- 51 **Васильева Л.А.** Юз и Юзовка // Летопись Донбасса: Краеведческий сборник: Вып. III. - Донецк, 1995. - С. 32.
- 52 Новороссийское общество, Юзовка Екатеринославской губернии. - Юзовка, 1915. - С. 35-37.
- 53 **Майорова Н.Л.** Формирование поселка Юзовка // Сторінки історії Донбасу: 3б. ст.: Кн. 9. - Донецк, 2002. - С. 45; **Фридгут Т.Х.** Иностранные капиталовложения в индустриализацию России: Джон Юз и "Новороссийское общество" // Нові сторінки в історії Донбасу: Ст.: Кн. 1. - Донецк, 1992. - С. 73-74.
- 54 **Довжук В.І.** До питання про діяльність Донецько-Юр'ївського металургійного заводу наприкінці XIX - на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Вип. V. - К., 2003. - С. 32.
- 55 **Романченко Г.Н.** Александр Николаевич Поль (1832-1890). [Из истории освоения Криворожского железорудного месторождения] // Труды Института истории естествознания и техники Академии наук СССР. - 1960. - Т. 33. - С. 205-206.
- 56 **Вертоградов И.Ф.** Памяти А.Н. Поля. - Екатеринослав, 1910. - С. 8.
- 57 По Екатерининской железной дороге. - Вып. 1. - Екатеринослав, 1903. - С. 22-23, 25.
- 58 **Платонов В.** Человек-легенда: Александр Поль. - Дніпропетровськ, 2002. - С. 90.
- 59 **Болсуновский С.М.** Катеринослав-Дніпропетровськ 225. Видатні особливості та обличчя міста. - Дніпропетровськ, 2001. - С. 17-18.
- 60 **Терентьева Н.А.** Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX ст.). - К., 1999. - С. 222.
- 61 **Плаксин С.И.** "Коммерческо-промышленная Одесса" и ее представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений. - Одесса, 1901. - С. 81.
- 62 **Шувалов Р.А.** Благотворительная деятельность Г.Г. Маразли // Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер. - Одесса, 1995. - С. 46; Терентьева Н.А. Вказ. праця. - С. 223.
- 63 **Карант Г.Н.** Вказ. праця. - С. 162; Одесса 1794-1894. Издание городского общественного управления к столетию города. - Одесса, 1895. - С. 420.
- 64 **Шудрик І.О., Даниленко Л.А.** Династія Харитоненків. - Суми, 2003. - С. 187.
- 65 **Скибицька Т.** Харитоненки // Пам'ятки України. - 1992. - № 2-3. - С. 117.
- 66 Харитоненко Иван Герасимович (умер 30 ноября 1891 года). - X., 1894. - С. 8-9.
- 67 **Шудрик І.О., Даниленко Л.А.** Вказ. праця. - С. 183-184.
- 68 **Петров-Водкин К.С.** Письма. Статья. Выступления. Документы. - М., 1991. - С. 179.
- 69 Марелл Кетлин Бертон. Сахарные короли // Огонек. - 1991. - № 50. - С. 24.
- 70 **Доік О.М.** Вказ. праця. - С. 115, 178 -179.
- 71 **Ковалинский В.В.** Семья Терещенко. - К., 2003. - С. 18; Глухів. На зламі тисячоліть: Історико-краєзнавчий нарис. - Суми, 2002. - С. 15.
- 72 **Доік О.М.** Вказ. праця. - С. 54-55.
- 73 **Вечерський В., Белашов В.** Глухів. - К., 2003. - С. 98.
- 74 Памяти Николы Артемьевича Терещенко (Ко дню открытия ему памятника в г. Глухове 29 августа 1909 г.). - К., 1909. - С. 6-7.
- 75 Глухів. На зламі тисячоліть: Історико-краєзнавчий нарис. - С. 42.

